

לאו שבכללות ופשוטו של מקרא

יט, כו לא תֹאכְלוּ עַל־הַדָּם

פרשנדתא רש"י, שלא כדרכו, סתם ופירש וסתם. וזה לשונו: להרבה פנים נדרש בסנהדרין (הרי סתם), (א) אזהרה שלא יאכל מבשר קדשים לפני זריקת דמים. (ב) ואזהרה לאוכל מבהמת חולין טרם תצא נפשה (הרי פירש). ועוד הרבה (הרי שוב סתם). לעומתו, הנשר הגדול הרמב"ם פירש ופירט את כל 'הרבה פנים' אחת לאחת למצוא חשבון. כי בעוד רש"י הגביל את עצמו ל'פשוטו של מקרא' (כך מבארים מפרשי רש"י את בחירתו של שתי הלכות מתוך 'עוד הרבה') הרי הרמב"ם רוצה שנראה דוקא את כל 'הרבה הפנים'. וכל כך למה? כי בסוגיא מרכזית של תורת תרי"ג אנו עוסקים.

וזה לשונו בשורש התשיעי לארבעה עשר השרשים, אשר על פיהם קבע אלו מתוך כל מצוות דאורייתא תיכלל ברשימה המיוחדת אשר בשם "תרי"ג" תיקרא:

שאין למנות את עצם הלאוין והעשה, אלא את הענינים שמוזהרים ושמצווים עליהם (תרגום ר"י קאפח ז"ל) ... אין להביט לריבוי הציווים שבאו באותו ענין... הרי ידוע שציווי השביתה בשבת נכפל בתורה י"ב פעמים, כלום יסבור מישהו המונה המצוות ויאמר שמכלל מצוות עשה השביתה בשבת והיא י"ב מצוות?! ...אפילו תמצא מאמר חז"ל, שהעובר עבירה פלונית עבר על כך וכך לאוין... לא יתחייב מזה למנות כל אותם הלאוין כל אחד בפני עצמו... כיון שהענין אחד ואין בו כפילות. אלא אם כן תמצא שאומרים "לוקה שתיים" או "לוקה שלוש", הרי אז נמנה כל אחד בפני עצמו [במנין תרי"ג]... ועל דרך זה עצמו אמרו (מנחות מד, א): כל שאינו מניח תפילין, עובר בשמונה עשה...

הרי משנתו הברורה של הרמב"ם שקנה המידה למנין מצוה בתרי"ג נקבע אך ורק על פי הענין שהמצוה מבטאת, ולא לפי מספר הפעמים שהתורה כתבה את המצוה אפילו בניסוחים שונים. אחד מקני המידה הברורים בשאלה זאת (אם החזרה מבטאת ענינים שונים או שזה כפל המצוה במלים שונות) היא

קביעתם של חז"ל בסוגיית המלקות. קביעתם של חז"ל על מספר המלקות (כפול 39) שהחוטא מקבל קובעת ישירות את מספר המצוות שהענין תופס. ומקנה מידה זה של ענינים = מלקות = מצוות בתרי"ג, מוסיף הרמב"ם הגבלה מסוימת גם בכלל הזה, כאשר לא תמיד מספר הענינים יתבטא במספר המצוות בתרי"ג, ובמילא בעונש מלקות.

רמב"ם שם השורש התשיעי:

...אם לאו אחד כולל ענינים רבים הרי אז נמנה הלאו לבדו, ולא כל ענין וענין מן הענינים שאותו הלאו כוללם, וזהו לאו שבכללות שאין לוקין עליו. וזה שאמרו יתעלה "לא תאכלו על-הדם" אמרו (סנהדרין עג, א) בפירושו: מנין לאוכל מבהמה קודם שתצא נפשה שהוא בלא תעשה, תלמוד לומר "לא תאכלו על-הדם". דבר אחר "לא תאכלו על-הדם" - לא תאכלו בשר [מקרבן] ועדין דם במזרק. ר' דוסא אומר: מנין שאין מברין על הרוגי בית דין, ת"ל "לא תאכלו על-הדם". ר' עקיבא אומר: מנין לסנהדרין שהרגו את הנפש שאין טועמים כלום כל אותו היום, ת"ל "לא תאכלו על-הדם". אמר ר' יוסי בר' חנינא: אזהרה לבן סורר ומורה מנין, ת"ל "לא תאכלו על-הדם", עכ"ל הגמרא. הרי אלו חמשה ענינים [שונים] שכולם באזהרה ["לא תאכלו"] וכולם נכללים תחת לאו זה... וכמו הלאו הזה אמרו (ויקרא יט, יד) "וּלְפָנַי עֹר לֹא תִתֵּן מְכַשֵּׁל", לפי שגם הוא כולל ענינים רבים... כמו שנבאר [בהרחבה במצות ל"ת רפ"א], עכ"ל הרמב"ם.

לימדנו הרמב"ם שהענין הוא הקובע אם מצוה תימנה במסגרת תרי"ג. אבל בענין בלבד לא סגי, כי יתכן וכמה וכמה ענינים שונים כלולים בתוך לא תעשה אחד, כאשר מן הכתוב הזה של התורה ייפרד והיה לכמה וכמה ענינים שונים. בזה הגענו לסוג אחד של לאו שבכללות, עליו אמרו חז"ל "כל לאו שבכללות אין לוקין עליו". במקרה כזה הלימודים השונים היוצאים והנלמדים מלאו אחד בכתוב ("לא תאכלו על-הדם", "וּלְפָנַי עֹר לֹא תִתֵּן מְכַשֵּׁל") אינם נמנים כמצוות נפרדות בתרי"ג.

טרם נבוא לבאר מדוע ענינים שונים אינם קובעים במקרה דנן לגבי תרי"ג,

נעיין במשנתו של ר' מאיר שמחה הכהן בסוגית "לפני עֵנֶר" אף היא בפרשתנו, פרשת קדושים (עיין ביאור רחב במהדורתנו).

משך חכמה (ויקרא יט, יד ד"ה ולפני עור לא תתן מכשול):
הכותים מפרשים כמשמעו, שלא יתן אבן לפני עור בדרך להפילו, וכן הוא אמת [כלומר, נוסף על פירוש הפסוק על ידי חז"ל ("לפני סומא בדבר" עיין להלן)] אין מקרא יוצא מידי פשוטו, ובמקרה דנן פשוטו של מקרא מתפקד במישור ההלכתי, כאשר הוא מלמד אזהרה בסוגית בור ברשות הרבים] ומזה אזהרה לפותח או כורה בור ברשות הרבים [שהתורה קבעה את אחריותו ("פֶּעַל הַבּוֹר יְשָׁלֵם" שמות כא, לד) כאחד הדברים שאינם ברשותו של האדם ועשאו הכתוב כאילו הוא ברשותו (פסחים ו, ב). לפי פירוש רבינו, מסולקת קושית 'אין עונשים אלא אם כן מזהירים', כי אמנם האזהרה כתובה בתורה בצורה המפורשת ביותר!...] והלאו כולל גם אם מכשיל חבירו בדרך שהוא עור בדעתו, או מחמת תאוותו וזדון לבבו. [דייק רבינו לציין שתי אפשרויות נוספות של "לפני עֵנֶר", האחת כאשר חבירו הוא 'סומא בדבר', והשניה כאשר חבירו יודע היטב את האיסור אלא משועבד ליצרו. אלה הם שני ענינים שונים הנפרדים זה מזה, כאשר בראשון הוא מיעצו לעשות מה שאינו רוצה לעשות (דהיינו דבר שלא לטובתו), ואילו בשני הוא מסייעו לעשות מה שכן רוצה לעשות. דברי רבינו כאן בנויים על הגדרת הרמב"ם את מצוות "לפני עֵנֶר" בספר המצוות ל"ת רצ"ט. הרי לפנינו שלושה לימודים: (א) פשוטו של מקרא - לא לחפור בור ברשות הרבים. (ב) פשטיה דקרא - לא להטעות בסברא ("מכשיל חבירו בדרך שהוא עור בדעתו"). (ג) לא לסייע בידי עוברי עבירה ("מחמת תאוותו וזדון לבבו") ואם מיעצו לפי דרכו וכיוצא בזה הוי כמו לאו שבכללות, לכן אין לוקין עליה, כן נראה לי, וכן מצאתי לרבינו בספר המצוות בשורש ט, יעויין שם, עכ"ל בעל משך חכמה.

הרי לפנינו בפרשתנו שני מקרים של לאו שבכללות, האחד ("לא תאכלו על-הָהָם") בעיקר במצוות שבין אדם לשמים, והשני ("לפני עֵנֶר") במצוות שבין אדם לחבירו, שהרי סדנא דארעא דתורה חד הוא. הפליג והפליא בזה הגאון רבי יעקב קמינצקי ז"ל ("אמת ליעקב") אשר חידש שמלבד ומעבר להיבט של בין אדם לחבירו בסוגית "לפני עֵנֶר", יש עוד איסור של בין אדם

למקום. התורה צותה עלינו לא לעשות את האסור בדין תורה, וגם ציוותה שדבר זה לא ייעשה על ידינו. לכן יש איסור להושיט כוס יין לנזיר, אף על פי שהמושיט אינו נזיר. וכן האיסור לקדש את הגרושה לכהן בשליחותו, אע"פ שהוא אינו כהן ומותר לו לקדש את הגרושה. כשם שהתורה אסרה עלינו לתת עצה שאינה הוגנת לחברינו, בדין בין אדם לחבירו, משום שבזה הוא מזיק לחבירו, כך אסרה עלינו לסייע ביד חברינו לעבור על מצוה שחברינו ולא אנחנו מצווה עליה. כי גם בזה וגם בזה הוא גורם נזק לחבירו.

כאמור ביסוד סוגיתנו ("לא תאכלו על-הדם") הכלל שאין לוקין על לאו שבכללות. אנו מציעים בזה הסבר מחשבתי, שיש בו לבאר את הכלל הזה. ביישום ההסבר הזה נדע לשפוך אור על כמה סוגיות תמוהות. וכך נראה לבאר. כשם שהאדם מקבל שכר על כל מצוה ומצוה שהוא מקיים, כי בזה הוא עושה את רצונו יתברך, כך יקבל עונש על כל עבירה שהוא עושה, באשר בזה הפר את רצונו יתברך. ברור שהפרת רצונו יתברך על ידי פעולה (עבירה על לאו כגון אכל חמץ בפסח) חמורה מהפרת רצונו על ידי אי עשיית מצוה (לא אכל מצה בליל הסדר). לכן (כך מסביר הרמב"ן בפירושו לעשרת הדברות) "עשה" דוחה "לא תעשה", זאת משום שעשיית רצונו יתברך על ידי פעולה חשובה יותר מעשיית רצונו על ידי הימנעות מעבירה. על פי יסוד זה נבין מדוע העונש על עבירה על לא תעשה (על ידי פעולה) חמור מן העונש על אי עשיית עשה (על ידי העדר פעולה). היסוד המשותף הוא שפעולה 'חזקה' יותר מאי פעולה, הן לטוב והן למוטב. (ועיין בזה בהרחבה בפירוש הכתב והקבלה לשמות כ, ו בביאור דברי הרמב"ן).

לאור דברים אלו (עשה - לא תעשה; פעולה - אי-פעולה), נדע לבאר יסוד גדול בפשוטו של מקרא, הלא הוא עוצמת הכתוב. כשם שעוצמת כתיבה בסגנון של ציווי חזקה יותר מעוצמת כתיבה בסגנון של סיפור (עסקנו בזה בפרשת לך לך ועוד), כך עוצמת לא תעשה בכתוב, המוקדש לפעולה אחת בלבד (כגון "לא-תאכלו כל-נבלה"), גדולה יותר מעוצמת לא תעשה ("לא תאכלו על-הדם" או "ולפני עור לא תתן מכשל") המתחלקת בין כמה וכמה פעולות ('ענינים' בלשון הרמב"ם). אם העוצמה הרגילה של מצות לא תעשה היא בסדר גודל של מאה נקודות, הרי שאדם שאכל נבילה פעל נגד רצונו יתברך בעוצמת מאה. זוהי עוצמת החומרה הנחוצה והדרושה לחייב אדם עונש מלקות מן התורה.

מאידיך, מי שלא אכל מצה בליל ט"ו, או שלא הניח תפילין, עבר על רצונו יתברך בהרבה פחות מעוצמת המאה, באשר אי פעולה 'חלשה' יותר מאשר פעולה. אם נאמר שאי עשיית מצות עשה זו או אחרת היא עבירה על רצונו יתברך בעוצמת חמשים, אנו מבינים מדוע בזה אין עונש מלקות. כדי להתחייב בעונש מלקות (וחמור ממנו) צריך האדם לפעול נגד רצונו יתברך לפחות בעוצמת מאה נקודות.

לפי זה אנו מבארים כי עוצמת "לא תאכלו על-הדם" מתחלקת בין חמשה ענינים שונים, כך שעל כל ענין וענין יש עוצמה של עשרים נקודות בלבד - עוד פחות מאשר מצות עשה רגילה! לכן ברור שבמקרה כזה אין לוקין. האנרגיה של עוצמת הלא תעשה - היא אנרגיה של מאה - מתחלקת בין כל המרכיבים שחז"ל קיבלו בלא תעשה זה ("לא תאכלו"). מרכיבים אלה הם כולם ענינים שונים, כך שבהחלט היו מחייבים מלקות - והיו נמנים כמצוות נפרדות בתרי"ג - אילו היה לא תעשה בעוצמת מאה מוסב על כל אחד ואחד בנפרד. אבל לא כך קבע יתברך! אלא שמקציבים לכל אחד מן הענינים האלה רק אחד חלקי חמשה מעוצמת הלא תעשה. לכן לידי עונש מלקות אינו מגיע.

כדוגמה הממחישה את היסוד שהנחנו כאן יש לעיין בפסוק (שמות כג, יג) "וּבְכֹל אֲשֶׁר-אָמַרְתִּי אֵלֵיכֶם תִּשְׁמְרוּ", שם מפרש רש"י: לעשות כל מצוות עשה באזהרה, שכל 'שמירה' שבתורה אזהרה היא במקום לאו. ומעיר הרמב"ן: ולפי דבריו יצטרך הרב (רש"י) לומר שיהיה לאו שבכללות, שאם לא כן היו לוקין על כל עשה ועשה שבתורה, עכ"ל. ולפי דברינו אפשר לומר בהסבר הענין, שבפסוק זה ("תִּשְׁמְרוּ") מצינו לאו אחד המוסב על רמ"ח מצוות עשה. כלומר, לכל מצות עשה שבתורה ניתוסף אחד חלקי מאתיים ארבעים ושמונה של מצות לא תעשה! עוצמה נמוכה ביותר זו של מצות לא תעשה אין בו כדי להטיל עונש מלקות! הוא הדין והיא המידה שאין בו כדי לחייב אשה במצות עשה שהזמן גרמא, באשר כמות הלא תעשה ("תִּשְׁמְרוּ") המוטלת על העשה ("אָמַרְתִּי") היא פחות מחצי אחוז!

ולוא דמיסתפינא, אמינא שבזה מצינו מענה לקושית הרמב"ן על הרמב"ם בסוגית החיוב לשמור מצוות דרבנן. ידועה שיטת הרמב"ם בשורש הראשון של ספר המצוות, וזה לשונו:

...כל מה שצונו חכמים לעשות וכל מה שאסרו עלינו, כבר נצטוו משה רבינו בסיני שיצוה אותנו לקיימו, כן הוא אומר (דברים יז, יא) "עַל-פִּי הַתּוֹרָה אֲשֶׁר יוֹרֵד וְעַל-הַמִּשְׁפָּט אֲשֶׁר-יֵאמְרוּ לְךָ תַעֲשֶׂה". והזהירנו מלעבור על דבריהם בשום ענין ממה שגזרו וקבעו, ואמר (שם) "לֹא תִסּוּר מִן-הַדָּבָר אֲשֶׁר-יִגִּידוּ לְךָ יָמִין וּשְׂמֹאל" ... עכ"ל.

על דברי הרמב"ם טוען הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות (שם) וזה לשונו: ...והנה הרב בנה חומה גבוהה סביב לדברי חכמים, אבל הוא "כְּפָרֵץ נָפֵל נִבְעָה בְּחוֹמָה נִשְׁגָּבָה, אֲשֶׁר-פְּתָאם לְפֶתַע יָבֹא שְׂכָרָה" (ישעיהו ל, יג) ... כי הנה לדעתו המשתמש במחובר (לקרקע) כגון שנסמך על האילן [האסור מדרבנן משום שמא יתלוש (ביצה לו, א)...] ... עובר על עשה ועל לא תעשה מן התורה ["עַל-פִּי הַתּוֹרָה... תַעֲשֶׂה... "לא תסור"] וראוי הוא ללקות ארבעים [על הלא תעשה]... וראוי לפי הדעה הזאת להחמיר מאוד בדברי סופרים, שכולם תורה [מדאורייתא] הם, אין ביניהם שום הפרש... שכל דבריהם [של רבנן] חייבי לאוין ["לא תסור"] ועשה ["תעשה"] הם! ורבתינו בכל התלמוד אומרים היפך זה... ספיקא דאורייתא לחומרא ספיקא דרבנן לקולא... ועוד עוקרים דבריהם תמיד... אתי דאורייתא ומבטל עשה דרבנן... כללו של דבר: דברי סופרים חלוקים הם בכל דיניהם מדברי תורה להקל באלו [דרבנן] ולהחמיר באלו [דאורייתא]. ואם היה העובר על דבריהם [בלא תעשה] או אינו מקיים מצוה שלהם [עשה] עובר על עשה ועל לא תעשה [דאורייתא כמשתמע לרמב"ן מדברי הרמב"ם] היה חומר גדול בהם ולא היו ראויים לקולות הללו... עכ"ל הרמב"ן.

על פי דרכנו נראה לתרץ את עמדת הרמב"ם בעיקרון שהנחנו. נכון הדבר שמצות עשה דאורייתא ("תעשה") ומצות לא תעשה מדאורייתא ("לא תסור") מחייבות אותנו לשמור את מצות דרבנן (הן עשה והן לא תעשה). אבל העוצמה היא של שתי מצוות המוסבות על מצוות רבות מאד דרבנן! אם מצות לא תעשה אחת ("לא תאכלו על-הדם") המוסבת על חמש פעולות בלבד אינה מביאה אף אחת לידי מלקות, קל וחומר כאשר מצות לא תעשה ("תשמרו")

המוסבת על רמ"ח מצוות עשה, אינה יכולה להביא לידי חייב מלקות. אם כן, קו"ח בן בנו של קו"ח שמצוות עשה ומצוות לא תעשה מפורשות בתורה ("תַעֲשֶׂה... לא תִסּוּר") המוסבות על מצוות כה רבות דרבנן, שאין בהן כדי לשדרג את המצוה דרבנן אל דרגת דאורייתא עם כל המשתמע ממנו.

בפרק זה עסקנו לא בקשר שבין דברי חז"ל ובין פשוטו של מקרא, אלא בקשר שבין דרך לימוד חז"ל את יסודות תורה שבעל פה ובין פשוטו של מקרא. ביקשנו לראות כיצד אחד משרשיו הגדולים של הרמב"ם בסוגיית מנין תרי"ג, הלא הוא 'לאו שבכללות', בנוי על עומק הבנת פשוטו של מקרא. כידוע, המנין תרי"ג מקובל על הכל, ולא מצינו כל מחלוקת בדבר המספר הזה. המחלוקת בין מוני המצוות השונים (בה"ג, רס"ג, רמב"ם, רמב"ן, ספר החינוך, סמ"ג, סמ"ק ועוד) היא מהן אותן המצוות דאורייתא הזוכות להימנות במנין הזה של תרי"ג. מחלוקת זאת היא, כמובן, תוצאה מ'שרשים' (או 'כללים' או קריטריונים) אשר על פיהם מונים את תרי"ג. מפליא לציין כי מצינו כמאתיים מצוות אשר עליהן ישנה מחלוקת אם גם על תרי"ג נמנו או לא. אין כאן המקום לדון בנפקא מינה שיש בין מצוה דאורייתא ובין מצוה דאורייתא שאף נמנתה בתרי"ג.

כך נראה לפי עניות דעתנו, וה' יאיר עינינו בתורתו.